

فصلنامه تخصصی اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

سرمسختن: اندر نگاهداشت جانب اهل وفا • تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی • درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین جونی اول / عبداللّٰه شیخ‌الحکامی • رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافشلی • نسخه‌های تازه‌یافت از معدن‌الذکر در مجارستان / عارف نوشاهی • اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر‌الحسنی «پوند» • ابیاتی نویافته از آفرین‌نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم • شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم‌عصر رازی / فرانسوا بلوا، ترجمه: میرسالار رضوی • یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلى / علی بودری • دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهرام بنائی • معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی • ترجمه‌ای کهن از قصیده نوبه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو • مجله مولانا رومی (جلد ۲۰، ۲۱) / مجالدین کیوانی • شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی • دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه • نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدرانی • نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارلرز و نوا) / مرتضی موسوی • نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحنی • مروری بر کتاب ان‌لئون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی • آثار پیکوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی • چند نکته درباره ابوعلی تیرانی (تیرانی) / اکبر نعمی • ابوعلی تیرانی، صاحب کتاب المصداق / سید احمدرضا قائم‌مقامی • عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظریف / فرنام حقیقی • خودنقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحنی

فهرست

سر سخن

اندر نگاهداشت جانب اهل وفا..... ۴-۳

جستار

تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۱۲-۵
 درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین [خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین
 جوینی اول / عمادالدین شیخ‌الحکمایی..... ۱۵-۱۳
 رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سیدعلی میرافضلی..... ۲۲-۱۶
 نسخه‌ای تازه یافت از معدن الدرر در مجارستان / عارف نوشاهی..... ۲۶-۲۳
 اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر الحسینی «پرنده»..... ۲۸-۲۷
 ابیاتی نویافته از آفرین نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم..... ۳۲-۲۹
 شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم عصر رازی / فرانسوا دیلو؛ ترجمه: میرسالار رضوی..... ۳۹-۳۳
 یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلی / علی بوذری..... ۴۵-۴۰
 دگرگونی دو وزن دوری شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی..... ۵۸-۴۶
 معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی..... ۷۱-۵۹
 ترجمه‌ای کهن از قصیده نونیه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو..... ۸۲-۷۲

نقد و بررسی

مجله مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجالدین کیوانی..... ۸۸-۸۳
 شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی..... ۹۴-۸۹
 دستور الملوک میرزا رفیعاً با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه..... ۱۰۹-۹۵
 نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان..... ۱۱۶-۱۱۰
 نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی.....
 نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحی..... ۱۳۴-۱۲۹
 مروری بر کتاب ان‌لمتون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری..... ۱۳۶-۱۳۵

پژوهش‌های دبایستی

ریشه شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی..... ۱۴۱-۱۳۷

ایران «متون و منابع عثمانی» (۲۰)

آثار پیجوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی..... ۱۴۴-۱۴۲

درباره نوسازی پشین

چند نکته درباره ابوعلی تیزانی (تیزانی) / اکبر نحوی..... ۱۴۷-۱۴۵
 ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سیداحمد رضا قائم مقامی..... ۱۵۰-۱۴۸
 عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف /
 فرزام حققی..... ۱۶۲-۱۵۱
 خودانتقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحی..... ۱۶۴-۱۶۳

بسم الله الرحمن الرحيم

۸۴ - ۸۵

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح
 متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
 دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم
 پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
 ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۲۵۰,۰۰۰ ریال

روی جلد: شاهنامه فردوسی، نسخه تهیه شده برای
 ابراهیم میرزا تیموری، بی تا [میان ۸۱۷ - ۸۳۸ ق.]،
 به نشانی MS. Ouseley Add. 176-017r در کتابخانه بادلین.

تصویر خط بسمله

از نسخه کتابخانه John Rylands

ابوعلی تیزانی صاحب کتاب المصادر

سید احمد رضا قائم مقامی

دانشگاه تهران
qaemmaqami@ut.ac.ir

(به تصحیح احمد بهمنیار، ص ۱۶۴-۱۶۵)، در پایان شرح احوال «ابوعلی الجعفری من اولاد جعفر طیار»، که نام او «حسین بن جعفر» و از شاعران بیهق بوده، آمده است:

و از اقارب او بوده است ابوعلی محمد بن عمرو الجعفری السرائی، مصنف کتاب المصادر و کتاب الالفاظ.

بنابراین، معلوم می‌شود که نام اصلی این ابوعلی، «محمد بن عمرو» بوده و نسبت جعفری به واسطه انتساب اوست به جعفر طیار.

السرائی در نسخه اساس تصحیح بهمنیار نقطه ندارد و در یک نسخه دیگر (به نشانه نب در تصحیح بهمنیار، یعنی نسخه برلین) السرائی است (در تصحیح کلیم‌الله حسینی، صفحه ۲۸۶، السرائی در متن آمده و السرابی در حاشیه). اگر از ضبط نسخه المهدب فی المصادر و بیت مزبور در دیوان خاقانی داوری کنیم، السرابی و السرائی را باید کنار بگذاریم و التیزانی یا چیزی مانند آن را درست بدانیم. فضیلت مرحوم بهمنیار است که در اینجا احتیاط کرده و ضبط نسخه را بی تغییر آورده است.

اما این که تیزان، که احتمالاً از دیه‌ها یا محال بیهق بوده، کجا بوده یا کجاست با فحص بسیار به دست نیامد. در شرح احوال «ابوعلی حسین بن جعفر جعفری» گفته شده که مولد و منشأ او «دوین» است. بهمنیار نتوانسته چنین جایی را بیابد و نویسنده حاضر نیز، با وجود جست‌وجویی که کرد، حاصل چندانی نیافت. آنچه به دست افتاد این است که دهی به نام تیران در حدود ۷۰ کیلومتری شمال سبزوار و حدود ۸۰ کیلومتری نیشابور هست که در تقسیمات کشوری امروز جزئی است از دهستان برزنون و بخش سرولات نیشابور. «دوین»، که در تاریخ بیهق در چند جا آمده (از جمله ص ۳۸ و ص ۱۲۵ تصحیح بهمنیار)، هیچ ربطی با «دوین»، از اعمال استوا که در حوالی قوچان امروزی واقع بوده (رک. احسن‌التقاسیم مقدسی، به تصحیح دوخویه، ص ۳۱۹، حاشیه؛ معجم البلدان یا قوت، ج ۲، ص ۶۳۱، تصحیح ووستنفلد)، ندارد، چون از حدود بیهق بیرون است. «دُویس» که در معجم یا قوت (همانجا) آمده ظاهراً همین ده است. در منتخب سیاق نیشابور صریفینی (به تصحیح محمدکاظم محمودی، چاپ مجلس، ص ۲۲۸) نام یک «ابوعبدالله

در شماره ۸۲-۸۳ مجله گزارش میراث، یادداشتی از دکتر علی‌اشرف صادقی با عنوان «کتاب المصادر ابوعلی تیزانی» به چاپ رسیده است و در آنجا به استناد آنچه در خطبه نسخه کتاب المهدب فی المصادر ابویوسف کردی نیشابوری، صاحب البُلغه، آمده معلوم شده که تیران، که موطن یکی از صاحبان کتاب‌های مصادر بوده و در یک بیت خاقانی آمده،^۱ احتمالاً تصحیف تیزان است که ضبط یکی از نسخه‌بدل‌های دیوان خاقانی نیز هست، و این استاد تیزانی همان کسی است که ابویوسف کردی نام او را به صورت «ابوعلی الجعفری التیزانی الضریر» آورده است. آقای دکتر صادقی گفته‌اند که «شرح حال این تیزانی را در جایی پیدا نکردم. شاید با جست‌وجوی بیشتر بتوان اثری از او در منابع پیدا کرد». بنده در یک جا اثری از این فرد یافته‌ام و با اجازه ایشان این یادداشت را در ادامه یادداشت ایشان می‌نویسم تا مگر دیگران هم در جاهای دیگر نشانی از او بیابند.^۲

در تاریخ بیهق ابوالحسن بیهقی، معروف به ابن فندق

۱. آن بیت این است:

لقبشان در مصادر کرده مفعول
دو استاد آن ز تیزان این ز زوزن
بنده در مصادر زوزنی جست‌وجویی کردم که مگر چیزی شبیه گفته خاقانی بیابم، ولی حاصلی نیافتم.

۲. جست‌وجوی بنده در بعضی کتاب‌ها که در طبقات لغویان و نحویان و ادبا نوشته شده و در بعضی کتاب‌های انساب، مانند لباب الانساب بیهقی، مجمع الآداب ابن فوطی و عمدة الطالب ابن عنبه بی‌ثمر بود (علت جست‌وجو در این سه کتاب در ادامه بحث روشن می‌شود).

دویسی» آمده و گفته شده که دویس از قرأ بیهق است. با آنکه حدس زده‌اند (علی‌اشرف صادقی، «کتاب تاریخ نیشابور»، نشر دانش، ش ۲۳ (۱۳۶۲)، ص ۴۰، ۴۳) که صورت درست احتمالاً «دوین» چاپ بهمنیار باشد، ظاهراً نمی‌توان به‌طور قطع یکی را بر دیگری ترجیح داد (با این حال در نسخه‌های تاریخ بیهق، آنطور که از نسخه بدل‌ها معلوم می‌شود، در همه جا حرف نون آخر صریح خوانده می‌شود؛ قس ص ۶۴، ۲۷۰، ۲۸۵، ۳۱۴ تصحیح کلیم‌الله). ضبط یاقوت ممکن است اشتباه باشد، ولی این هم هست که ضبط او و ضبط منتخب سیاق ممکن است یکدیگر را تقویت کنند.

این را نیز باید گفت که این «دوین» یا «دویس» در ربع دیوره واقع بوده (ص ۳۸ از چاپ بهمنیار) در جنوب سبزواری فعلی و این دو خویشاوند، «ابوعلی حسین بن جعفر» و «ابوعلی محمد بن عمرو»، اگر از اهل یک آبادی یا آبادی‌های نزدیک به هم بوده باشند، ممکن نیست بتوان آن تیران مزبور در سطور قبل را که در شمال سبزواری است با نسبت محمد بن عمرو در تاریخ بیهق مرتبط دانست، چون آن تیران از ربع دیوره بسیار دور است. اما یک احتمال دیگر هم این است که ابوعلی محمد بن عمرو ساکن در جای دیگری بوده باشد و اگر چنین باشد، عجالتاً تیزان هرات (رک. یادداشت صادقی درباره تیزانی) یا میزان طوس (رک. المنتخب من السیاق لتاریخ نیشابور، ص ۸۶) را می‌توان در دایره احتمالات آورد. بنده از این میزان هم نشانی جز در همین منتخب سیاق نیافتم و این احتمال هم هست که ضبط منتخب سیاق در اینجا درست نباشد. این امر، با وجود بی‌دقتی‌های مصحح کتاب، نامحتمل نیست.

این ابوعلی حسین بن جعفر جعفری صاحب ترجمه در تاریخ بیهق دو کس را مدح گفته بوده که ابن فندق از آنها یاد کرده است: یکی «شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر» و دیگری «صاحب‌الجیش ابوطاهر هبة‌الله بن آلبتگین». شمس‌العمالی در ۴۰۴ ق کشته شده است، اما نشانی از فرد دوم به دست نویسنده نیفتاد. اگر این فرد از

۱. نام فرزند آلبتگین را اسحق یا ابواسحق ابراهیم نوشته‌اند، ولی او، اگر حتی فرض کنیم که لقب هبة‌الله و کنیه ابوطاهر می‌داشته، تا آنجا که می‌دانیم، حاجب خوارزمشاه نبوده است.

فرزندان آلبتگین معروف باشد،^۱ چون پدرش در نیمه قرن چهارم هجری در گذشته است، تاریخ زندگی ابوطاهر نیز در همان نیمه دوم قرن چهارم می‌افتد. بنابراین، «ابوعلی حسین بن جعفر جعفری» نیز در نیمه دوم قرن چهارم و احتمالاً نیمه اول قرن پنجم زنده بوده است. همین ممکن است درباره خویشاوند او، «ابوعلی محمد بن عمرو»، صاحب کتاب المصداق، هم صادق باشد. از طرف دیگر، ابویوسف کردی گفته است که شخص اخیر در کتاب مصادق خود از ترتیب دیوان الادب ابوابراهیم اسحق بن ابراهیم فارابی پیروی کرده، نه از آن شیوه‌ای که ابوعلی جعفری (احتمالاً با تصرف در شیوه فارابی) اختیار کرده بوده است. ابوابراهیم فارابی، بنا بر اصح اقوال، در حدود سال ۳۵۰ ق در گذشته و از اینجا معلوم می‌شود که ابوعلی محمد بن عمرو جعفری نیز زودتر از نیمه دوم قرن چهارم به کار تألیف کتاب خود دست نزده بوده و احتمالاً به عهد ابویوسف کردی نزدیک بوده است.

اینکه ابویوسف او را ضریر («نابینا») خوانده اطلاعی است که در نوشته او آمده و در نوشته ابن فندق نیست و اگر خلطی در ذهن ابویوسف اتفاق نیفتاده باشد، باید به آن اعتماد کرد. اینکه گفتیم اگر خلطی در ذهن او اتفاق نیفتاده باشد، از آنجاست که ابوعلی حسن بن مظفر ادیب لغوی نیشابوری نیز مشهور به ضریر بوده و او نیز هم‌عصر ابویوسف بوده و در همان قرن پنجم می‌زیسته و از قضا او نیز کتابی داشته با نام تهذیب دیوان الادب (رک. معجم‌الادبیه، به تصحیح احسان عباس، ص ۱۰۱۶؛ بغیة الوعاة، به تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۱، ص ۵۲۶؛ الوافی بالوفیات، به تصحیح هلموت ریتز، ج ۱۲، ص ۲۷۱-۲۷۲). احتمالاً کتاب ابوعلی جعفری نیز «تهذیب» یکی از کتاب‌های مصادق پیشین، یا به احتمال قوی‌تر تهذیب همین کتاب فارابی بوده است، چنانکه کتاب‌های مصادق ابویوسف کردی و زوزنی و ابوجعفر بیهقی مقرر نیز تهذیب بوده است، یعنی نقل و تکرار کتاب‌های پیش از خودشان با پیراستن و کاستن و افزودن یا تغییر در تبویب آنها. این نکته درباره مصادق زوزنی و بیهقی، جز محتوا، از مقدمه کتاب‌های ایشان نیز معلوم می‌شود. از تشابهات دو کتاب اخیر پیشتر محققان یاد

و مقصود از این ابوعلی، ابوعلی فارسی یا قالی یا حاتمی نباشد، بلکه یا ابوعلی ضریر نیشابوری باشد، صاحب تهذیب دیوان الادب، یا ابوعلی جعفری مورد بحث در این یادداشت، یا گاهی چنین باشد. این چیزی است که البته تحقیق آن شاید تا حدی به واسطه یافتن منقولات از ابوعلی فارسی و ابوعلی قالی در فرهنگ‌های قدیم عربی و همین دیوان الادب فارابی (فارابی و قالی و فارسی هم عصر بوده‌اند) ممکن باشد، ولی از حدود نوشته حاضر خارج است.

کرده‌اند، اما درباره مصادیر ابو یوسف کردی بعد از تصحیح آن بهتر می‌توان دآوری کرد. آنچه اجمالاً می‌توان گفت این است که مشابهت مصادیر زوزنی و بیهقی با دیوان الادب فارابی بسیار بیشتر است از مشابهت مصادیر ابو یوسف با کتاب فارابی.

احتمال دارد که یک ابوعلی نامی که لااقل یک بار در المصادیر زوزنی و چند بار در تاج المصادیر بیهقی نامش آمده همین ابوعلی جعفری باشد. بینش در تعلیقات صفحه ۲۹۷ المصادیر زوزنی، در شرح آنچه در ذیل لغت «اللمس» آمده،^۱ احتمال داده که مقصود از این ابوعلی، ابوعلی فارسی یا ابوعلی قالی یا ابوعلی حاتمی باشد و فرد اخیر را ترجیح داده، «زیرا دأب زوزنی استناد به اقوال ادبا و لغت‌دانان ایرانی است». گفتیم که در تاج المصادیر نیز در چند موضع نام ابوعلی آمده است (رک. فهرست پایان جلد اول، ص ۴۲۱، و جلد دوم، ص ۱۰۳۱، که همه موارد را ضبط نکرده‌است). دو مورد را یاد می‌کنیم:

- اول در برابر کلمه «اعجز»، که به «بزرگ‌سرون» تعریف شده (تصحیح عالم‌زاده، ج ۱، ص ۲۸۷)، از یکی از نسخه‌ها در حاشیه نقل شده: «و عجزاء زن بزرگ‌سرون و لایقال للمذکر اعجز و انما یقال آلی عن ابی علی»؛
- دوم در برابر «التبوء» به معنای «جای گرفتن» که گفته شده «و یتعدی الی مفعول واحد و قال ابوعلی: یتعدی الی مفعولین ایضاً» (ج ۲، ص ۸۴۵).

در چند جا نیز به عبارت «عن ابی علی الفارسی» از ابوعلی فارسی چیزی نقل شده است. حال یا مقصود از ابوعلی مطلق هم همین ابوعلی فارسی است یا آنکه ابوعلی گاهی به فارسی مضاف شده که از ابوعلی دیگری ممتاز شود. گاهی قبل از نام ابوعلی از «ابوعبیده» هم مطلبی نقل شده که اگر با ابو عبید صاحب غریب المصنف اشتباه نشده باشد، مقصود از او «ابوعبیده معمر بن مثنی» است و از آن نیز نمی‌شود به نفع هیچ یک از دو طرف احتمال کمک گرفت. عجالتاً به نظر بنده چنین می‌آید که احتمال اول قوی‌تر باشد

۱. اللمس، بسودن و... و قوله «اننا لملنا السماء» قال ابوعلی: ای عالجنا غیب السماء... (المصادر زوزنی، ص ۲۵؛ قس. تاج المصادر، ج ۱، ص ۲۹).

کتاب‌های
نشریه